

Tartu Ülikool
humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
maailma keelte ja kultuuride instituut
klassikalise filoloogia osakond

Anni Riin Lepik

Taurise Artemise kultuskuju Kreeka kultuste kirjeldustes

bakalaureusetöö

Juhendajad: Elo-Mall Toomet M.A, Ivo Volt PhD

Tartu 2026

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Artemis.....	5
1.1 Verine Artemis.....	6
1.2 Artemis ja Iphigeneia Taurises.....	8
2. Kultuskujud Vana-Kreekas.....	9
2.1 Kujude agentsus.....	10
3. Artemise veriste kultuste kirjeldused.....	11
3.1 Euripides.....	11
3.2 Pausanias.....	13
3.3 Plutarchos ja Xenophon.....	15
3.4 Strabon.....	16
3.5 Suda leksikon.....	17
3.6 Järeldused.....	17
Kokkuvõte.....	20
Allikad.....	22
Bibliograafia.....	23
Summary.....	25

Sissejuhatus

Käesoleva töö teemaks on Taurise Artemise kultuskuju Vana-Kreeka kultuste kirjeldustes. Taurise Artemise kultuskuju all on siin mõeldud kuju, millest kirjutab Euripides teoses *Iphigeneia tauride juures*. Töö eesmärk on võrrelda erinevate antiikautorite loomingus kuju kohta käivat sõnavara, aga ka sõnavara, mis seostub veriste riitustega käsitletavates kultustes. Lisaks arutlen kuju väidetava agentsuse üle allikate enda ja varasemate käsitlevate põhjal. Teema valik on ajendatud isiklikust huvist veriste kultuste vastu ja Taurise Artemist käsitleva varasema uurimuse puudumine Tartu Ülikoolis.

Töö algab Artemise kultuskuju mõistmiseks vajamineva taustainfoga. Kirjutan lahti Artemise kui jumalanna funktsioonid, nii laiemalt levinumad kui ka rohkem Artemise verisemat külge näitavad. Annan ka lühiülevaate Euripidese teostest *Iphigeneia Aulises* ja *Iphigeneia tauride juures* (töö raames kasutan nende pealkirjade jaoks vastavalt lühendeid IA ja IT), et tuua eraldi välja vanimat¹ mainimist Taurise Artemise kultuskujust säilinud kirjanduses. Viimaseks teooria osaks on üldisemalt kultuskujude funktsioonide ja kajastuse uurimine Vana-Kreeka kontekstis.

Töö teise ehk praktilise osa raames käin leksikaal-semantilise analüüsi meetodil läbi iga autori vastava tekstikoha või kohad. Toon välja sõnu, mis kajastavad kuju ja selle omadusi ning sõnu, mis näitavad, kuidas kuju teisi mõjutab. Sellele lisaks pöoran tähelepanu ka vere ja vägivallaga seotud sõnadele. Kus on võimalik, arutlen ka kuju agentsuse üle vastava allika näitel².

Autorid, kelle tekste uurin, on Euripides³, Pausanias⁴, Plutarchos⁵, Strabon⁶ ja Xenophon.⁷ Neist kõige rohkemat materjali pakuvad Euripides ja Pausanias. Viimaseks analüüsitavaks algallikaks kasutan Suda leksikoni sissekannet *Arktos e Brauroniois*. Artemise ja kultuskujude

¹ IA ja IT on kirjutatud 5. saj eKr.

² See pole võimalik kultuste kohta, mille kirjeldamisel on räägitud vaid veristest riitustest, aga mitte otseselt kujust.

³ IA ja IT. Kasutan Gilbert Murray editeeritud Clarendon Press'i 1913. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

⁴ *Hellase Kirjeldus* 1.33.1; 3.16.7–11. Kasutan Friedrich Spiro editeeritud Teubneri kirjastuse 1903. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

⁵ *Aristeidese elu* 17.8. Kasutan Bernadotte Perrini editeeritud Harvard University Press'i ja William Heinemann Ltd 1914. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

⁶ *Geograafia* 5.3.12. Kasutan August Meineke editeeritud Teubneri kirjastuse 1877. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

⁷ *Lakedaimonlaste konstitutsioon* 2.9. Kasutan Edgar Cardew Marchanti editeeritud Clarendon Press'i 1920. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

kirjeldustes viitan ka tekstikohtadele (Pseudo-)Apollodoroselt⁸, Aristoteleselt⁹, Herodotoselt¹⁰, Homeroselt¹¹, Kallimachoselt¹², Kratinoselt¹³ ja Rhodose Apollonioselt.¹⁴ Artemise ja kultuskujude tausta avades toetun Jan N. Bremmerile¹⁵, Stephanie Budinile¹⁶, Walter Burkertile¹⁷, A. A. Donahue'le¹⁸, James G. Frazerile¹⁹, Jennifer Larsonile²⁰ ja Evgenia Vikelale.²¹ Nimede eestikeelse vormi leidmiseks kasutan Antiigileksikoni, sealt puuduvatele nimedele teen võimalikult täpse translitereeringu. Välja toodud algallikalised tekstilõigud olen valdavalt tõlkinud ise.²²

⁸ *Bibliothēke* 1.4.1. Kasutan Sir James George Frazeri editeeritud Harvard University Press'i ja William Heinemann Ltd 1921. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

⁹ *Poliitika* 1253b. Kasutan W. D. Rossi editeeritud Clarendon Press'i 1957. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

¹⁰ *Historiai* 4.103. Kasutan A. D. Godley editeeritud Harvard University Press'i 1921. aasta tekstiväljaannet.

¹¹ *Odüsseia* 6.102–108. Kasutan August Taber Murray editeeritud William Heinmanni ja G.P. Putnam's Sons kirjastuste 1919. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Projecti. *Ilias* 6.302–311, 21.483–484. Kasutan August Taber Murray editeeritud Harvard University Press'i 1924. aasta tekstiväljaannet.

¹² *Aitia* fr. 35. Kasutan Susan Stephensi editeeritud Dickinson College Commentaries 2015. aasta tekstiväljaannet.

¹³ Fr. 75. Kasutan Ian C. Storey editeeritud Harvard University Press'i 2011. aasta tekstiväljaannet.

¹⁴ *Argonautika* 4.659–752. Kasutan George W. Mooney editeeritud Longmans, Green, and Co kirjastuse 1912. aasta tekstiväljaannet läbi Perseus Project'i.

¹⁵ Bremmer, Jan N. (2013). The agency of Greek and Roman statues. From Homer to Constantine. *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 6, 7–21. Stockholm.

¹⁶ Budin, Stephanie Lynn (2016). Artemis. *Gods and heroes of the ancient world*. New York: Routledge.

¹⁷ Burkert, W., Raffan, J., transl. (1985). Greek religion. Archaic and classical. MA: Blackwell Publishing Ltd; MA: Harvard University Press.

¹⁸ Donohue, A. A. (1988). Xoana and the origins of Greek sculpture. *American Classical Studies*, 15. GA: Scholars Press.

¹⁹ Frazer, James George, Sir. (1911). The magic art and the evolutions of kings. *The golden bough*. London: MacMillan and Co.

²⁰ Larson, Jennifer (2007). Ancient Greek Cults: A Guide. New York: Routledge; London: Routledge.

²¹ Vikela, Evgenia (2008). The Worship of Artemis in Attica: Cult Places, Rites, Iconography. *Worshipping Women: Ritual and Reality in Classical Athens*, 73–81. New York: Onassis Foundation.

²² Euripidese teoste puhul olen toetunud Anne Lille eestikeelsele teosele *Iphigeneia Aulises. Iphigeneia tauride juures*.

1. Artemis

Artemis²³ on üks vanimaid jumalusi, kes on seotud mitte ainult Vana-Kreekaga, vaid ka Väike-Aasiaga. Teda on mainitud nii Lüüdia kui Lüükia jumalate seas ning ka üks tema kuulsamaid Kreekast väljaspool asuvaid kultuseid asus tänapäeva Türgi aladel Ephesoses. Kohalikud, mitte kreeklastelt laenatud, nimekujud näitavad, et Artemis polnud pelgalt Vana-Kreekast üle võetud jumalanna, vaid Väike-Aasia religiooniga tihedamini seotud.²⁴

Jumalanna oli Zeusi ja titaani Leto tütar, Apolloni (kaksik)õde. Ta sündis kas Ortygia, Delose või Kreeta saarel, kuhu Leto Hera viha eest põgenes. Pseudo-Apollodorose²⁵ järgi oli esimesena sündinud Artemis oma emale ämmaemandaks Apolloni sünnitamisel.²⁶ Siit tuleb välja Artemise funktsioon laste ja emade kaitsjana. Lastega seotud Artemise juures kasutatakse tihti epiteeti *κουροτρόφος*, mis tõlkes tähendab laste hooldajat või kasvatajat (sõnadest *κοῦροι* ehk lapsed ja *τρέφω* ehk kasvatama). Kuigi sõna *κοῦροι* viitab poisilastele, hõlmab see Artemise puhul ka tüdrukuid. Kirjalikke viiteid Artemise *κουροτρόφος*'e rollile on vähe ning need on pärit pigem rooma ajast, rohkem on aga ikonograafilisi allikaid Artemise templitest, kus on kujutatud Artemist lastega või emasid ja ka terveid peresid Artemise ees.²⁷ Ka Artemist ennast on kujutatud tüdrukuna, Homeros kirjeldab seika, kus Hera jumalate sõjas Artemist sakutab, kuni ta oma isa Zeusi juurde nutma läheb.²⁸

Artemis on tihedalt seotud muutustega, siinkohal just laste muutumisega täiskasvanuks. Nõnda on just Artemis see, kes nii-öelda saadab tüdrukuid naiseks saamise teel. Seda muutust tähistas abiellumine ja oma abikaasa lapse ilmale toomine. Artemis oli teatavasti aga neitsist jumalanna ning noored naised pidid enne abiellumist proovima leevendada jumalanna võimalikku viha nende tuleva neitsilikkuse kaotuse tõttu. Selleks ohverdasid tüdrukud enne pulmi Artemisele juuksekihara ning vahel ka lapsepõlvega seotud esemeid nagu mänguasju. Abieluale lähenevad noored tulid tihti kokku ka jumalannale pühendatud tantsupidudel, mis andsid võimaluse poistel ja tüdrukutel üksteisega tutvuda.²⁹ Nagu omaenda emale, on Artemis

²³ Nime täpne etümoloogia pole teada, kuid vahel seostatakse nime kreekakeelse sõnaga *ἀρταμέω*, mis tähendab tükkideks lõikamist (Larson 2007, lk 101).

²⁴ Burkert 1985, lk 149.

²⁵ *Bibliothèque* 1.4.1.

²⁶ Budin 2016, lk 34.

²⁷ Budin 2016, lk 69–70.

²⁸ Burkert 1985, lk 150.

²⁹ Burkert 1985, lk 151.

ämmaemandaks ka surelikele naistele, aidates neil üle elada sünnitust.³⁰ See roll on ka viide Artemise verisemale poolele, millest tuleb juttu veidi hiljem.

Ilmselt kõige tuntum või tüüpilisem Artemise funktsioon on looduse ja jahi jumalannana. See roll on vanem kui eelpool mainitud naiste ja lastega seonduv, juba Homeros³¹ kirjeldab teda vibu ja nooltega kütina. Jahile minnes oli Artemis see jumalanna, kelle poole pidi pöörduma heaks jahiõnneks ja jahimeestel oli tavaks tema austamiseks riputada saagi nahk või sarved puudele.³² Pronksiajast pärit ikonograafiline materjal Egeuse mere äärest kujutab tihti Artemist koos loomade ja lindudega, kellest ta kinni hoiab.³³ Lisaks jahile oli Artemis seotud ka loodusega üldisemalt. Teda kujutati tihti noorte loomade eest hoolitsemas ning paljud talle pühendatud templid asusid linnast väljaspool. Mõned Artemise pühakojad ei olnud kui tüüpilised templid, vaid kohad looduses, jooksva vee läheduses, kuhu oli rajatud altar (näiteks Lakoonias asuv Dereion).³⁴

1.1 Verine Artemis

Samamoodi nagu teised jumalad, oli ka Artemis kiire vihastama ja karistama mittesobivat käitumist. Tüüpiliselt oli jumalanna saadetud karistuseks põldude ikaldus, aga selleks võis olla ka metsloomade määritsemine ja naiste nurisünnitused. Pahameele leevendamiseks nõudis Artemis inim- ja loomohvreid.³⁵ Niisiis ei ole Artemis vaid neitsilik loomade ja laste kaitsja, vaid ka raevune ja verevalamisega seotud jumalanna.

Nagu varem mainitud, omistati Artemisele hilisemal ajal ämmaemanda roll. Sellest aga palju vanem roll on Artemis naiste tapjana, mis teeb irooniliseks jumalanna kohalolu naise elu ühel ohtlikumal hetkel. Need naised, kes sünnituse käigus surid, olevat siis surnud Artemise käe läbi ning ootamatult surnud naisi kutsuti Artemise noolte ohvriteks. Ka Homeros viitab Artemise ohtlikkusele naistele *Iliases*, kui Hera kutsub Artemist lõviks naiste vastu, mainides ka Zeusi osa Artemise sellesse rolli panemises.³⁶

³⁰ Budin 2016, lk 92–93, 97.

³¹ *Odüsseia* 6.102–108.

³² Burkert 1985, lk 149.

³³ Larson 2007, lk 102.

³⁴ Budin 2016, lk 48–49, 52, 57.

³⁵ Budin 2016, lk 115–116.

³⁶ *Ilias* 21.483–484.

Euripides kirjeldab teostes *Iphigeneia Aulises* ja *Iphigeneia tauride juures* kahte Atikas asunud Artemise kultust, kus olevat tavaliseks praktikaks olnud verised riitused – Brauron ja Halai Araphenides. Brauroni Artemise kultust on lühidalt maininud peale Euripidese ka Pausanias. Spetsiifilist kultusrituaali, mille käigus noored tüdrukud Artemisele karu mängisid, on kirjeldanud Aristophanes ja selle kohta on ka sissekanne Suda leksikonis.³⁷ Brauron oli Atika kõige tähtsam Artemise pühapaik, mis oli tihedalt seotud ka Ateena linnaga, kust inimesed tulid templisse Brauronia pidustusi pidama.³⁸ Halai kultuspaigas toimunud tauride veriseid ohverdamispraktikaid on peale Euripidese maininud ka Herodotos oma teoses *Historiai*, kus kirjeldab samasugust võõramaalaste ohverdamist jumalannale. Herodotos on ohverdamist kirjeldanud detailsemalt, kui seda on teinud Euripides; taurid olevat ohvri tapnud löögiga pähe, seejärel pea maha raiunud ja keha kas kaljult alla visanud või maha matnud.³⁹

Atikast eemal praktiseeriti veriseid riitusi ka Artemise kultuses Spartas, kus Artemis Orthia altaril noori mehi piitsutati. Selle riituse ajal võisteldi vastupidavuses, piitsutamine kestis tunde ja nõrgemad mehed surid. Lisaks spartalaste arusaamale, et valu viib õnneni, oli praktika eesmärk ka lasta Artemisel teha poistest mehed läbi verelaskmise. Riitus toimus korra aastas ning linnarahvast pealtvaatajate seas viibis alati ka Artemise preestrinna, kes hoidis käes kultuskuju, mis omakorda jälgis, et piitsutajad oma tööd korralikult teeks ega kedagi säästaks.⁴⁰ Paljudele sellistele veristele tavadele ja jumalatele, keda nendega austati, viidati tihti kui millelegi võõramaisele, kuna need olid vastakused traditsioonilistele kultuurinormidele ja nende päritolust taheti eemalduda. Niimoodi käsitleti lisaks Artemisele ka Dionysost.⁴¹

Traditsioonilistest Artemise kultustest erinev, kuid siiski jumalanna verise poolega seotud kultus oli Aricias, mis asus Itaalias, Roomale üpriski lähedal. Seal austati Artemist Rooma nime Diana järgi. Suurim erinevus sellel kultusel, võrreldes tüüpiliste Kreeka Artemise kultustega, oli preestrinna asemel preestri olemasolu. Traditsiooniliselt oli preestriks põgenenud ori, kes pühakohta saabudes murdis oksa kindlalt pühitsetult puult ja seejärel võitles eelmise preestriga surmani. Võitja jäi preestriks kuni saabus järgmine ori, kes võimule saada tahtis.⁴²

³⁷ Vt peatükk 3.5.

³⁸ Vikela 2008, lk 77.

³⁹ *Historiai* 4.103.

⁴⁰ Budin 2016, lk 129–131.

⁴¹ Larson 2007, lk 104.

⁴² Budin 2016, lk 151.

1.2 Artemis ja Iphigeneia Taurises

Üks Artemise kurjuse ohvreid oli Agamemnoni ja Klytaimestra tütar Iphigeneia, kellest Euripides kirjutab teostes *Iphigeneia Aulises* ja *Iphigeneia tauride juures*, neile viidates kasutan vastavalt lühendeid IA ja IT. Kuna Euripidese näidend on kõige terviklikum teos, kus Taurise Artemise kultuskuju kirjeldatakse, võtan siin hetke, et loost põgus ülevaade anda.

Iphigeneia Aulises algab Agamemnoni murega Aulises, kus vihane Artemis on tekitanud täieliku tuulevaikuse, takistades kreeklasi Trooja alla sõitmast. Preester Kalchas teab rääkida, et ainuke viis Artemise pahameelt leevendada on Iphigeneia ohverdamine.⁴³ Peale pikka kaalumist otsustab Agamemnon Artemise soovi täita ja kutsub tütre Aulisesse. Riituse ajal aga vahetab Artemis tüdruku hirve vastu⁴⁴ ja toob Iphigeneia tauride maale oma templisse preestrinnaks.

Iphigeneia tauride juures toimub aastaid peale algset ohverdust ja kohe teose alguses loeme, kuidas Iphigeneia igatseb kodu ega naudi elu võõra rahva juures. Artemise austamiseks on tauridel tava ohverdada kõik võõrad, kes nende randa satuvad, ning just Iphigeneia on see, kes peab ohvrid tapatööks rituaalselt ette valmistama. Tüdruku pahameelt sellise tava vastu näeme seigast, kus Iphigeneia arutleb, kas on võimalik Artemisel olla nii süd ametu ja tahta inimohvreid või ajavad taurid omaenda kurjad teod jumalanna kaela.⁴⁵

IT tõeline tegevus algab, kui jumal Apollon on käskinud Iphigeneia vennal Orestesel Artemise kuju Taurisest ära tuua. Kuju mainitakse esmakordselt, kui Orestes pöördub kõigepealt Apolloni poole, rääkides ära põhjuse Taurise maale tulemiseks, ning siis oma sõbra Pyladese poole, arutades, kuidas kuju hoidvasse templisse sisse saada. Orestese kõnest tuleb välja IT tegevuse Orestese poolne eellugu: olles tapnud oma ema, aeti mees oma maalt välja ning teda hakkasid taga ajama kättemaksujumalannad erinõused. Peale pikka pagemist pöördus Orestes abipalvega Apolloni poole, kes vastas, et hädad lõppevad, kui mees seilab Taurise maale ja toob sealsest Artemise templist ära jumalanna kuju.⁴⁶ Seetõttu on Orestes koos oma kaaslasel Pyladesega jõudnud Taurise randa ja IT tegevus saab alata.

⁴³ Euripides IA, v 18–28.

⁴⁴ Euripides IA, v 1580–1589.

⁴⁵ Euripides IT, v 385–391.

⁴⁶ Euripides IT, v 77–103.

2. Kultuskujud Vana-Kreekas

Kultuskujud käisid Vana-Kreeka religiooniga kaasas juba päris varasest ajast, meieni jõudnud vanim Kreeka allikas, mis mainib kuju, on Homeroose *Ilias*, kus preestrinna Theano palvetab suure Athena kuju põlvede ees.⁴⁷ Kõige vanemad templid on just need, mis on pühendatud kultuskujudega seotud jumalatele, kelle seas on lisaks juba mainitud Athenale ja Artemisele ka Hera ja Apollon. Vastupidised näited, ehk traditsiooniliselt pigem kujudeta jumalad nagu Zeus ja Poseidon, said templid alles hiljem. Kuna tegemist on aga kahe vanima ja olulisima jumalaga, siis mõistagi kummardati neid ka varem, kuid seda tehti ilma spetsiifiliste templihooneteta.⁴⁸ Kultuskujude olulisust näitab lisaks pühamutest leitud arheoloogilisele materjalile ka väga lai sõnavara⁴⁹, mis kreeklastel kujude ja nende erinevate omaduste edasiandmiseks kasutusel oli.⁵⁰

Kõige varasemaid kultuskujusid pole säilinud, nii et nende materjali ja valmistamisviisi üle saab spekuloida vaid toetudes antiiksete autorite kirjutatule. Nende tekstide põhjal olid kõige varasemad ja levinumad väikesed puidust või kivist kujud, mida sai käes hoida.⁵¹ Materjalivaliku põhjused ja emma-kumma eelistus või ajaliselt varasem kasutuselevõtt on endiselt vaidlust pakkuv teema.⁵² Suurem osa uurijaid on aga arvamisel, et puit ei olnud ilmtingimata varem kasutusel põhjusel, et sellega töötamine oleks kuidagi kergem; pigem tulenesid erinevused lihtsalt piirkondadest ja kuju täpsemast otstarbest.⁵³

Homeroose kirjeldatud istuva Athena kuju sarnased elusuurused (või suuremad) kivist kujud olid arhailises ja klassikalises kirjanduses pigem haruldased, nagu mainitud, domineerisid kergesti liigutatavad kujud, mida sai riistetele vajadusel kaasa võtta. Alles hellenistlikule ajale on omased templites paiknevad massiivsed kivist või pronksist kujud. Jumalate kujude kõrvale hakkasid sel ajal tekkima ka valitsejate kujud, mis võisid tunduda sarnased kultuskujudele. Kuigi ka hellenistlikul ajal olid kujud oluline osa igast uuest templist, rõhutati rangelt kuju erinemist jumalast ja mõisteti hukka nii-öelda kujude kummardamist.⁵⁴

⁴⁷ *Ilias* 6.302–311.

⁴⁸ Burkert 1985, lk 88–89.

⁴⁹ Sõnavarast ja tähendusnäanssidest tuleb juttu peatükis 3.

⁵⁰ Eriti võrreldes roomlaste palju väiksema sõnavaraga (Bremmer 2013, lk 8).

⁵¹ Seda liiki on ka selles töös käsitletav Taurise Artemise kuju.

⁵² Erinevaid seisukohti pakuvad näiteks Müller, Valentin. (1936). *The Beginnings of Monumental Sculpture in Greece. Metropolitan Museum Studies, vol 5, lk 157–169*; Hanfmann, G. M. A. (1957). *Geschichte der griechischen Kunst I, Art Bulletin 39*.

⁵³ Donahue 1988, lk 208–211.

⁵⁴ Bremmer 2013, lk 12.

2.1 Kujude agentsus

Minnes hellenistlikust ajast tagasi arhailisesse, peab mainima, et sellel varasel perioodil Kreeka ajaloos ei tehtud veel vahet jumalal ja tema kujul, neid võeti kui üht, ehk kui kirjutati, et kuju tegi midagi, tõlgendati see enamjaolt jumala teoks. Klassikalisel ajal hakati eristama kuju jumalast, mille tõttu said aina enam kriitikat kirjandusteosed, mis tõid esile kujude iseseisvat tegevust ehk agentsust.⁵⁵ Käesoleva töö raames defineerin sõna “agentsus” kui iseseisev omal tahtel tehtud tegevus ja hõlman selle alla ka mõju avaldamise ümbritsevale maailmale.⁵⁶

Olenemata kriitikast, leidus siiski palju autoreid, kes omistasid oma teostes kultuskujudele iseseisvat käitumist ja ümbruse mõjutamist. Kõige sagedasemad kujude tegevused olid selja pööramine vägivallale, silmade kinni katmine ja inimeste hulluks ajamine. Kõike seda tegi Taurise Artemise kuju, aga sellist tegevust on kirjeldatud ka näiteks Dionysose⁵⁷, Hera ja Athena kujude juures. Nii-öelda elus kultuskujude juures pole tihti kirjeldatud nende päritolu või valmistajat, paljude kohta öeldakse hoopis, et need on taevast kukkunud.⁵⁸

Ühe kirjandusest läbikäiva nime peab siiski välja tooma. Selleks on mütoloogiline kunstnik ja leiutaja Daidalos, kes muuseas ehitas ka Minotaurose labürindi. Nii Euripides⁵⁹ kui Kratinos⁶⁰ on oma teostes maininud just Daidalose kätes valminud kujusid, mis suutsid nii joosta, näha kui ka rääkida. Daidalose tehtud kujusid kutsusi *αὐτόματος* ehk omast tahtest tegijateks.⁶¹ Nende kujude puhul ei saa enam omistada käitumist jumalale, keda kujutatakse, vaid need lood on väga konkreetset seotud surelikust inimesest meisterdajaga. Hilisemad autorid on Daidalose loomingut pigem imelikuna ja osati ka naeruväärsena kirjeldanud. Sellised tekstid tulevad ajast, mil templeid domineerisid suured kujud ja aina rohkem eemalduti kaasaskantavatest kultuskujudest.⁶²

⁵⁵ Bremmer 2013, lk 10–11.

⁵⁶ Kunsti agentsusest ja selle erinevatest definitsioonidest on kirjutanud antropoloog Alfred Gell oma 1998. aasta mahukas uurimuses *Art and Agency: An Anthropological Theory*.

⁵⁷ Dionysose kujudele oli eriti omane hullust põhjustada, seetõttu on neid kirjeldatud kastis hoitavatena, et need sellist mõju avaldada ei saaks (Burkert 1985, lk 90).

⁵⁸ Niimoodi on Euripides kirjeldanud ka Taurise Artemise kuju.

⁵⁹ *Eurystheus* fr. 372.

⁶⁰ Fr. 75.

⁶¹ Terminit *αὐτόματος* kasutab näiteks Aristoteles dialoogis *Poliitika*, kui kirjeldab Daidalose ja jumal Hephaistose tehtud “elus” kujusid.

⁶² Bremmer 2013, lk 10–11.

3. Artemise veriste kultuste kirjeldused

Selles peatükis käin läbi algallikateks kasutatavate autorite Artemise kuju ja veriseid riitusi käsitlevad tekstid. Toon välja sõnu, mida kasutatakse kuju kohta ja ka vere ning hullumisega seotud sõnu, ehk uurin nii kuju ja selle tegevust kui ka selle tegevuse mõju teistele. Iga võimaliku autori teksti lõpus arutlen ka kuju agentsuse küsimuse üle. Viimases alapeatükis teen järeldused analüüsist.

3.1 Euripides

Taurise Artemise kultuskuju käsitleb Euripides teoses *Iphigeneia tauride juures*, kus kuju esmamainimisel on autor kasutanud sõna ἄγαλμα, mille otsetähendus on au või hiilgus, kuid mis tähendab ka kuju jumala auks või kuju jumalale kingituseks. Kreeklaste paljudest kuju tähendavatest sõnadest oli just ἄγαλμα kõige laialdasemalt kasutatav ning lisaks spetsiifiliselt jumala kuju tähendusele oli see levinud ka au sees hoitud suurelike kujude kirjeldamisel.⁶³ Euripides on seda sõna kasutanud 13 korral⁶⁴, neist 5 korral⁶⁵ koos sõnaga θεά (e.k jumalanna) fraasis ἄγαλμα θεᾶς ehk jumalanna kuju. Teoses on mitmel korral⁶⁶ kasutusel ka sõna βρέτας, mille tähendus viitab kitsamalt puidust kujule⁶⁷ ning ka see esineb koos sõnaga θεά. Samasuguse materjalile viitava sõnana on Euripides värsis 1359 kasutanud terminit ξόανον, mille algne tähendus oli lihvitud puidust või kivist valmistatud kuju, kuid hilisemal ajal hakati seda kasutama pigem ainult puukuju tähenduses.⁶⁸

Peale θεά on Euripides kasutanud kuju kirjeldamiseks veel mitmeid täpsustavaid sõnu ja fraase. Kuju lihvitud välimuse edasiandmiseks on kasutusel sõna ξεστός (ek. lihvitud), kuid seda vaid ühel korral värsis 111. Värssides 1291, 1315 ja 1489 on kuju kohta öeldud σεμνός ehk austatud või püha. Sarnast tähendust annab edasi ka kuju kirjeldamine kui taevane (kr. οὐράνιος) värsis 986 ja sõnapaar οὐρανοῦ πέσημα (ek. taevast kukkunud) värsis 1384. Kuju taevast päritolu

⁶³ Bremmer 2013, lk 8.

⁶⁴ Euripides IT, v 87, 112, 978, 997, 1000, 1014, 1038, 1158, 1176, 1315, 1385, 1441, 1448.

⁶⁵ Euripides IT, v 87, 1014, 1038, 1158, 1315.

⁶⁶ Euripides IT, v 980, 986, 1040, 1044, 1165, 1179, 1199, 1291, 1453, 1477, 1480, 1489.

⁶⁷ Eestikeelses tõlkes on Anne Lill kasutanud materjali edasiandmiseks sõna puuslik.

⁶⁸ Bremmer 2013, lk 8.

kinnitab samuti sõna *διοπετές* (kesksooline vorm sõnast *διοπετής*⁶⁹), milles on kokku sulanud sõnad *διο-* ehk Zeus ja *-πετές* ehk kukkuv või kukkuja ning tähenduseks on siin saanud Zeusilt (taevast) kukkunud kuju. Zeusi nime on Euripides kujuga seoses maininud veel ühe korra, fraasis *τῆς Διὸς κόρης ἄγαλμα*⁷⁰ ehk Zeusi tütre kuju.

Iphigeneia dialoogis Taurise valitseja Thoasega on mõnes värsis mainitud kuju iseseisvat tegevust, mille kohta Iphigeneia küll valetab, kuid mis Thoasele ei tundu kuidagi võõras, vaid täiesti usutav. Iphigeneia jutu järgi olevat kuju Orestese ja Pyladese ebapuhtuse näitamiseks keeranud oma kohal selja (kr. *πάλιν ἔδρας ἀπεστράφη*⁷¹) ja sulgenud silmad (kr. *ὄψιν δ' ὀμμάτων ξυνήρμωσεν*⁷²) ning mõlemat iseseisvalt (kr. *αὐτόματος*⁷³).

Tekstist tuleb selgelt välja Artemise seos liikuva veega, kui Thoas sai kohe aru, et kuju ning ohvrid peab ilmtingimata puhastama merelainetes.⁷⁴ Teine oluline osa puhastamisest on noorte lammaste vere kasutamine, et pesta puhtaks süüdlast verd (kr. *ὥς φόνῳ φόνον μυσαρὸν ἐκνίψω*⁷⁵), mis oli väga tavaline viis veresüü puhastamiseks, samamoodi puhastas ka näiteks nõid Kirke Iasoni ja Medeia teoses *Argonautika*.⁷⁶

Kuju agentsusega seoses tekitab IT üpriski raske küsimuse. Kuigi kuju iseseisvat tegevust on mainitud, on seda tehtud valena. Kui aga selline käitumine kuju poolt oleks täielik väljamõeldis, ei läheks valitseja ilmselt sellega nii kergelt kaasa. Pigem tundub, et ajal, mil näidendi tegevus toimus, oli kujude iseseisev liikumine täiesti aktsepteeritav. Sellist kuju silmade sulgemise ja ära pööramise momenti vägivalla ees kirjeldab näiteks ka Kallimachos⁷⁷ Athena kuju puhul, mis, nähes Aiast Kassandrat vägistamas, tõstis silmad lakke.

⁶⁹ Sõna *διοπετής* on selliste kultuskujude kirjeldamiseks kasutatud ka mujal. Näiteks on Ephesoses asunud Artemise kujule niimoodi viidatud Piibli uues testamendis (Apostlite teod 19:35).

⁷⁰ Euripides IT, v 1384–1385.

⁷¹ Euripides IT, v 1165, 1179.

⁷² Euripides IT, v 1167.

⁷³ Euripides IT, v 1167.

⁷⁴ Euripides IT, v 1191–1194.

⁷⁵ Euripides IT, v 1223–1224.

⁷⁶ Apollonios Rhodoselt *Argonautika* 4.659–752.

⁷⁷ Fr. 35. (Stephens, 2015).

3.2 Pausanias

Esimest korda mainib Pausanias Artemise kuju oma teose *Hellase kirjeldus* esimeses raamatus, kus ta kirjutab, et Maratoni linnast veidi eemal asub Brauron ja teeb põgusa kokkuvõtte *Iphigeneia tauride juures* lõpusündmustest. Pausanias kasutab esmalt samuti sõna *ἄγαλμα*. Lõigu lõpus kinnitab ta, et Brauronis on tõesti iidne (kr. *ἀρχαῖος*) puukuju (kr. *ξύανον*), kuid ütleb, et oma arvamuse kuju teekonnast avaldab ta hiljem.⁷⁸

Artemise kuju juurde naaseb ta alles teose kolmandas raamatus, kus kirjeldab Limnai Artemis Orthia kultust, kus samuti pidi olema tauride maalt pärit puukuju.⁷⁹ Siin on kasutusel nii *ξύανον* kui *ἄγαλμα*. Nüüd avaldab Pausanias, nagu varem lubatud, ka oma arvamuse kultuskuju teekonnast:

*καὶ μοι εἰκότα λέγειν μᾶλλον τι δοκοῦσιν ἢ Ἀθηναῖοι. ποίῳ γὰρ δὴ λόγῳ κατέλιπεν ἂν ἐν Βραυρωνί
Ἰφιγένεια τὸ ἄγαλμα; ἢ πῶς, ἥνίκα Ἀθηναῖοι τὴν χώραν ἐκλιπεῖν παρεσκευάζοντο, οὐκ ἐσέθεντο
καὶ τοῦτο ἐς τὰς ναῦς;⁸⁰*

Peale enda uskumuse esile toomist loetleb Pausanias erinevaid rahvaid, kes on väitnud, et kuju (siin jällegi *ἄγαλμα*) nende juures viibib. Pikemalt jääb ta peatuma taas Orthia kultuse juures ja põhjendab, miks barbaritelt pärinev (kr. *ἐκ τῶν βαρβάρων*) *ξύανον* ilmselt just seal on. Nimelt olevat spartalastest vennad Astrabakos (kr. *Ἀστράβακος*) ja Alopekos (kr. *Ἀλώπεκος*) *ἄγαλμα* leides koheselt hulluks läinud.⁸¹ Siin on kasutusel sõnad *αὐτίκα παρεφρόνησαν*, kus verb on aktiivis, ehk otsetõlkes läksid nad ise hulluks, mitte ei teinud neid hulluks kuju, siiski võib eeldada, et hulluks minemine toimus kuju mõjul.

Kirjeldus läheb edasi Sparta Artemise kultuse noormeeste piitsutamise tava väljakujunemisele. Artemisele ohverdades oli tekkinud suur tüli, mis viis verevalamiseni (kr. *φόνους*) ja paljud hukkusid seal samal altaril. Peale tüli oli rahvale tulnud ilmutus, et Artemise altarit peab määrima inimverega (kr. *αἷματι ἀνθρώπων*) ja algselt sai ohverdatud (kr. *θυομένου*)

⁷⁸ Pausanias 1.33.1. Nielsen 2009, lk 92.

⁷⁹ Pausanias 3.16.7.

⁸⁰ “Mulle näib nende jutustus rohkem tõesena kui ateenlaste oma, sest mis põhjusega oleks Iphigeneia kuju maha jätnud Brauronisse? Või miks ateenlased, kui nad maalt lahkuda plaanisid, ei võtnud seda laevadele?”

⁸¹ Pausanias 3.16.9.

see, keda liisk võttis. Sparta seaduseandja Lykurgos⁸² aga muutis tava poiste piitsutamiseks, et altar sellel moel inimverega täita (kr. *ἐμπίπλαται τε οὕτως ἀνθρώπων αἷματι ὁ βωμός*). Riituse ajal seisis altari kõrval preestrinna, kes hoidis *ζόανον*’i, mis oma rahu väljanäitamiseks oli kerge (kr. *κοῦφος*) ja väike (kr. *μικρότης*).⁸³ Kui aga piitsutajad mingil põhjusel halastust näitasid, muutus kuju kohe naisele raskeks (kr. *τότε ἤδη τῇ γυναικὶ τὸ ζόανον γίνεται βαρὺ*) ja ta ei suutnud seda enam hoida.

Peatüki lõpetuseks nendib Pausanias, et *ἄγαλμα*’le on tauride maa ohverdustest saati jäänud inimveri meeldima. Otsesest ütlusest *οὕτω τῷ ἀγάλματι ἀπὸ τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ θυσιῶν ἐμμεμένηκεν ἀνθρώπων αἷματι ἥδεσθαι* tuleb välja, et veri meeldis kujule, mitte jumalannale. Samuti tuleb väike tagasipõige kuju leidmise loole – vennad olid esimest korda kuju näinud pajupõõsas, kus oksad hoidsid seda püstises asendis. Siin aga on Pausanias samastanud kuju ja jumalannat, öeldes, et lisaks Orthiale kutsutakse teda ka *Λυγοδέσμαν* ehk pajuvitstega-seotuks.⁸⁴ Siin on kasutusel naissoovorm *τὴν αὐτήν*, mis tundub pigem viitavat jumalannale, aga annab hästi edasi just selle samastamise.

Pausaniase teksti juures tuleb kuju ja jumalanna seose küsimusele lisaks veel inimloomuse küsimus. Kuju muutus raskeks küll iseseisvalt, kuid preestrinna, kes seda hoidis, võis ju tegelikult ka teeselda, näiteks arvates, et jumalanna ei oleks piitsutamise käiguga rahul. Samas võis naine ka lihtsalt kuju pikast hoidmisest väsida ja seetõttu tunda, justkui kuju muutuks raskemaks, kui see enne oli. Kui aga vaadelda kuju mõju teistele vendade Astrabakose ja Alopekose näitel, on tegemist juba varem mainitud väga tavalise ja paljude jumalate kujudele omistatud “võimega.”⁸⁵ Erinedes Euripidesest on Pausanias kindlalt kuju jumalannaga samastanud, nagu tuleb välja eelmisest lõigust. Kogu tekstis on juttu kujust, mitte jumalannast, kuid järsku on kasutusel just Artemisele endale viitav naissoovorm.

⁸² *Antiigileksikon* 1985, lk 329.

⁸³ Pausanias 3.16.10.

⁸⁴ Pausanias 3.16.11.

⁸⁵ Vt peatükk 2.1.

3.3 Plutarchos ja Xenophon

Võtan siin vaatluse alla nii Plutarchose kui ka Xenophoni tekstilõigud, kuna mõlemad on küllaltki lühikesed. Mõlemad lõigud räägivad Sparta Artemis Orthia kultusest, mille käsitlemisest Pausaniasel rääkis eelnev alapeatükk.

Aristeidese elus ei maini Plutarchos küll Artemise kultuskuju, kuid viitab ühes katkendis Spartas toimunud piitsutamisrituaalile ja pakub Pausaniasest erineva versiooni selle väljakujunemisele. Seik 17.8 toimub keset sõda lüüdlastega, kui väejuht Pausanias⁸⁶ pärast valusat lüüa saamist palvetas ja ohverdas (kr. *θύοντι*). Seda nähes tungisid vastased ta juurde ja hakkasid ohverdusi laiali paiskama ning relvitu Pausanias hakkas vastu ohverduslike vitste ning piitsadega (kr. *ρόβδοις καὶ μάστιγι παίειν*).

Sellest alates on Spartas altaril noormehi pekstud (kr. *τὰς περὶ τὸν βωμὸν ἐν Σπάρτῃ πληγὰς τῶν ἐφήβων*). Plutarchos ei ole siin kasutanud otsest piitsale ja piitsutamisele viitavat sõna *μάστιξ*, vaid on valinud sõna *πληγή*, mis tähendab lööki, erinedes sellega jällegi veidi Pausaniase versioonist. Algse väejuht Pausaniase pealetungi juures kasutatav *μάστιξ* viitab aga siiski just piitsutamisele, millest arenes välja tava.

Xenophon pakub välja veel ühe alternatiivi Spartas toimunud riitusele ning seob selle tekstilõigus teosest *Lakedaimonlaste konstitutsioon* noormeeste piitsutamisega altaril. Autor toob välja, et spartalastel on kombeks liita valu ja võit. Noored poisid pidid minema Artemise altarilt sinna ohverdusteks jäetud juuste varastama, peale mida hakati noormehi kinni püüdma, et neid piitsadega peksta (kr. *μαστιγοῦν*). Seeläbi näidati, et lühikest aega valu kannatamine võib viia au, kuulsuse ja muu heani ning vaid kiiremad pääsevad ja laiskadele jääb vaid valu.⁸⁷

Xenophon pole otseselt öelnud, et piitsutamine toimub samuti altaril, kuid vaadeldes teisi sama tava mainivaid allikaid, võib arvata, et nii see siiski oli. Ka nende poiste vere valamine võis olla rohkemat kui eluõppetund ja toimida Artemisele ohverdatud juustu varastamise eest hoopis vereohvri andmisena. Kuigi kumbki autor ei maini Taurise Artemise kuju, siis Pausaniase tekstist teame, et see oli Spartas olemas samal ajal, kui piitsutamisriitused toimusid ja võis olla nendest tekstidest lihtsalt kõrvale jäetud.

⁸⁶ 5. saj eKr elanud Sparta kuningas ja sõjamees. Vt *Antiigileksikon* lk 416 *Pausanias, I*.

⁸⁷ *Lakedaimonlaste konstitutsioon* 2.9.

3.4 Strabon

Aricia pühapaik Itaalias, mida kirjeldab Strabon teoses *Geograafia*⁸⁸, on teistest Artemise pühamutest ühelt poolt vägagi erinev, kuna seal oli tüüpilise preestrinna asemel preester, teisalt aga jäävad samaks verised riitused, mida on kirjeldatud teistes nii-öelda tavalisemates Artemise templites.

Viienda raamatu tekstilõigus 3.12 kirjutab Strabon Aricia linnast, mis asub 160 staadioni Roomast eemal, Via Appia äärses orus. Linnast veidi väljas asub *Ἀρτεμίσιον* ehk Artemise tempel, kus austati ladinapäraselt Diana Tauricat. Strabon on kasutanud sõna *Ταυροπόλος* ja kirjeldab sealseid riitusi kui *βαρβαρικόν* (ek. barbarlik) ning *Σκυθικόν* (ek. sküüdilik⁸⁹). Kuigi Strabon ise pole kuju maininud, näitavad sellised omadussõnad koos Taurise nimega, et talle olid teada kujuga seotud tavad, niisiis võib öelda, et kuju olemasolu Aricias tuleb välja ka Straboni tekstist.⁹⁰

Põhiline riitus, millele Strabon viitab, on uue preestri “valimise” kord. Uueks preestriks saab alati põgenikust mees (kr. *δραπέτης ἀνὴρ*), kes on oma käega tapnud varasema preestri. Väga oluline tundub olevat just ise tapmise aspekt, kuna kasutusel on sõna *αὐτόχειρ*, mis tähendab ka oma käega kirjutamist, kuid siin on võetud sõna teine tähendus, ehk oma käega tapma.⁹¹ Strabon pole seletanud, kuidas uus preestriks tahtja võis teada, millise riituse peaks läbima, kuid võib oletada suusõnalist tava edasikandumist. Kuna Straboni tekst on kirjutatud varem kui Pausaniase oma, saab aga välistada mingisuguse kaudse viite Pausaniase kuju hulluks ajava omaduse kirjeldusele.

⁸⁸ 5.3.12.

⁸⁹ Vt *Antiigileksikon* lk 522 sküüdid.

⁹⁰ Kuju jõudmist Ariciasse on maininud James Frazer oma teose *Kuldne oks* teises osas *The magic art and the evolution of kings* lk 10.

⁹¹ Veel üks tähendusnäüanss on tapma oma tuttavat või sõpra.

3.5 Suda leksikon

Leksikoni sissekanne *Ἄρκτος ἡ Βραυρωνία*, mida tõlgitakse Brauronis karu mängimiseks, kirjeldab riitust Brauroni Artemise pühakojas, kus noored tüdrukud mängisid Artemise festivalil karu. Suda leksikoni sissekanne on koos tekstilõiguga Pausaniaselt ja ühe värsireaga Aristophaneselt⁹² ühed vähestest säilinud tekstidest, mis viitavad Brauroni karu mängimise riitusele.

Teksti enda juurde minnes on riituse algupäraks toodud moment, kus metsast tulnud karu oli põhimõtteliselt kodustatud ja käis inimlastega mängimas, kuid üks noor tüdruk ajas karu vihale, mille järel loom teda küünistas. Tüdruku vennad vihastasid selle peale ja tapsid karu (*κατακοντίζω*, ek. maha laskma odadega). Siis aga oli Artemise kord vihastada ja ta saatis ateenlastele haiguse, millest oraakli sõnul oli võimalik vabastada vaid siis, kui iga noor tütarlaps mängib festivalil karu. Vanusepiirid olid seatud nii, et mängida ei tohtinud noorem kui viiene ega vanem kui kümnene, selle viie aasta jooksul pidi iga tüdruk karu mängimise läbi käima, muidu ei tohtinud teda hiljem mehele panna. Siit tuleb tagasipõige Artemisele kui noorte naiste abiellu saatjale, kellele pidi tegema ohverdusi enne liidu moodustamist, Brauronis oli üks ohverdustest jumalannale karu mängimine.

Rohkem pole nähtusest Suda leksikonis kirjutatud, niisiis pole teada, mida täpselt karu mängimine endast kujutas. Kultuskuju osas küll teame, et see Brauronist läbi käis, kuid ei saa olla kindel, kui kauaks see sinna jäi ja kas see oli ka kuidagi karu mängimise riitusega seotud.

⁹² *Lysistrate*, v 645.

3.6 Järeldused

Vaadeldes Euripidese ja Pausaniase tekste, jääb silma, et kõige tihedamini kasutusel olev kuju tähendav sõna on *ἄγαλμα*, mis sõna üldise tähenduse ja laia leviku tõttu on aimatav valik. Euripides kasutab ka 12 korral sõna *βρέτας*, mis aga Pausaniase tekstikohtadest täielikult puudub. Kitsamas lihvitud puukuju tähenduses sõna *ζόανον* ei ole ilmselt just selle spetsiifilise materjalile ja tegumoele viitava tähenduse tõttu osutunud vaadeldavates tekstides nii prevaleerivaks. (Vt tabel 1)

Omadussõnadest, mis on valitud kuju kirjeldamiseks, tuleb välja lahkelt Euripidese ja Pausaniase vahel. Euripides on kõige rohkem kasutanud jumalannale ja pühadusele viitavaid sõnu, samuti nelja erinevat variatsiooni sõnadest, mis toovad välja kuju taevalikku päritolu, jällegi tuues tähelepanu kuju surelikest kõrgemal paiknemise. Pausanias on aga läinud täiesti teist teed ja kirjeldanud kuju vanana, ilusamalt öeldes iidsena, ning toonud välja just selle barbaritelt tuleku. Kuju välimuse kirjeldamisel väiksena on edasi antud selliste kultuskujude valdav kaasaskantavus nagu see arhailisel ajal tavaks oli. (Vt tabel 2)

Vere ja vägivallaga seotud fraase ja sõnu on raskem kuidagi võrreldes kokku võtta, kuna fraaside varieeruvus on suur, siiski käivad kõige rohkem läbi just inimverd rõhutavad sõnad. Fraasid, mis puutuvad kuju isetegevusse, jätavad Pausaniase puhul pigem mulje, et mõeldud on jumalanna tegevust kuju läbi. Euripidese puhul on asi keerulisem, nagu ka mainitud peatükis 3.1, kuid vaadeldes ainult sõnavara, ei ole samastatud kuju Artemisega nii nähtavalt, kui seda on teinud Pausanias. Ka mitu korda rõhutatud *αὐτόματος*, tundub pigem viitavat kujule kui eraldiseisvale isiksusele. Kõigist tekstidest tuleb aga kindlalt välja kujuga kaasaskäiv vägivald.

Sõna	Korduste arv
<i>ἄγαλμα</i>	19
<i>βρέτας</i>	12
<i>ζόανον</i>	6

Tabel 1. Kuju tähendavad sõnad

Sõna	Korduste arv
<i>θεά</i>	11
<i>σεμνός</i>	4
<i>ζεστός</i>	1
<i>οὐράνιος</i>	1
<i>οὐρανοῦ πέσημα</i>	1
<i>διοπετές</i>	1
<i>τῆς Διὸς κόρης ἄγαλμα</i>	1
<i>ἀρχαῖος</i>	1
<i>κοῦφος</i>	1
<i>μικρότης</i>	1
<i>ἐκ τῶν βαρβάρων</i>	1

Tabel 2. Kuju juurde käivad kirjeldavad fraasid.

Kokkuvõte

Artemis on väga vana ja laialt levinud kultuspraktikatega jumalanna, keda seostatakse nii looduse kui lastega. Ühelt poolt on tegemist hooliva ja abistava jumalusega, kes viis lapsed, eriti tüdrukud, edasi täiskasvanuikka. Samuti kujutati teda tihti hoolitsemas loomapoegade eest. Oma abi pakkus ta ka sünnitusel, matkides vennale Apollonile ämmaemandaks olemist. Seos nii laste, emade kui ka loomadega tuleb välja ka ikonograafilisest materjalist, mis on pärit juba pronksiajast, näitamaks Artemise kui jumalanna iidset loomu. Homeros on vahel Artemist kujutanud hoopis alaliseks lapseks jääva jumalannana, samas leidub ka seiku, kus Artemis on sõjakas ja raevukas kütt.

Kinnitus Artemise raevukast küljest tuleb välja tema kultustest, kus olid levinud nii loomade kui inimeste ohverdamised. Spartas oli vereohvri andmiseks Pausaniase ja Plutarchose tekstide järgi igal aastal toimuv poiste altaril peksmise riitus, Halai kultuspaigas ohverdati Euripidese järgi jumalannale kinnipüütud võõramaalaseid. Brauronist jääb Suda leksikoni tekstist malbem mulje, sest karu mängimise riituse täpset olemust pole kirjeldatud. Itaalias segunes Artemis Dianaga ja Aricias austati Diana Tauricat, kelle kultusele oli omane preestri vahetumine läbi surmavõitluse. Artemise verejanu mainib ka Homeros ja seda just naistega seoses, keda äkilise surma puhul olevat tabanud Artemise vibust lastud nooled. Jumalanna olemasolek sünnituse juures, kui naise elu on teadagi ohus, näitab samuti tema seost surma ja verega.

Käesoleva töö fookuseks oli Euripidese kirjeldatud Taurise Artemise kuju, mis sai nime Halai kultuspaiga kohaliku tauride rahva järgi. Kultuskujud üldisemalt olid Vana-Kreeka religiooni juures tavaline nähtus, mis käisid juba väga varasest ajast templitega kaasas. Kõige vanemate jumaluste, nagu seda on ka Artemis, templid on alati olnud kodudeks kujudele. Samas jumalad, kelle pühapaikadeks olid looduslikud kohad, mitte füüsilised templid, ei ole traditsiooniliselt kujudega seotud, üks selline jumal on näiteks Zeus. Kujude materjal ja suurus erines ajas: arhailisel perioodil domineerisid väiksed puidust või kivist valmistatud kultuskujud, klassikalisel ja hellenistlikul perioodil olid tavadeks väga suured kivist või pronksist kujud. Kuju kui iseseisva olevuse kohta käivad hoiakud muutusid samuti ajas palju, algne arhailise aja idee kujude ja nende tegevuse seosest jumala enda tegevusega, muutus juba klassikalisel perioodil nende kahe üksteisest eristamiseks ning kujude “imetegusid” kirjeldavad tekstid sattusid aina rohkem kriitika alla.

Leksikaal-semantilise analüüsi põhjal Euripidese, Pausaniase, Plutarchose, Straboni, Suda leksikoni ja Xenophoni tekstidest neljast verisest Artemise kultusest tuli välja väga tihe seos kuju viibimisega kindla kultuse juures ja selle kultuse verised rituaalid. Pausanias on nähtust kirjeldanud väitega, et kujule on juba tauride maa varaisematest ohverdustest jäänud inimveri meeldima. Analüüs näitab kreeklaste laiaast sõnavarast, mis kujude kirjeldamiseks kasutusel oli, vaid väikest osa; siinsete autorite teostest käisid läbi sõnad *ἄγαλμα*, *βρέτας* ja *ζόανον*. Võrdluseks kõige rohkemat materjali pakkuvatest Euripidese ja Pausaniase tekstidest tulid välja kaks väga erinevat vaadet kujule - Euripides kirjeldas kuju rõhuga selle taevasele päritolule ja kõrgele staatusele, Pausanias seevastu on kuju sidunud millegi võõramaise ja barbaarsega. Pausaniasega sarnaselt on ka Strabon Diana Tauricale pühendatud rituaale kirjeldades toonud välja nende sküüdiliku päritolu.

Töö annab väga palju võimalusi teema edasiarendamiseks ja laiemaks uurimiseks. Võimalik oleks keskenduda teistele Artemise kujudele, näiteks Ephesose Artemise kujule, aga ka teiste jumalate (näiteks Hera või Apolloni) kultuskujudele. Hea edasiarendus oleks ka fookusega erinevale ikonograafilisele materjalile. Tegelikult on võimalusi palju, kuna kujude teemat pole Tartu Ülikoolis laialdaselt uuritud ning kultuseid kirjeldavate tekstide tõlkimine ja analüüs võib õigele inimesele olla väga huvitav. Ainetikku on ka mahukama magistriastme töö tegemiseks.

Allikad

Collard, Christopher, ed., transl., Cropp, Martin, ed., transl. (2008). Euripides. *Fragments: Aegeus-Meleager*. Loeb Classical Library 504. MA: Harvard University Press.

Frazer, James George, Sir, ed. (1921). *The Library*. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Godley, A. D., ed., transl. (1921). *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*. Loeb Classical Library 118. MA: Harvard University Press.

Hort, Fenton J. A., ed., Westcott, Brooke F., ed. (1882). *The New Testament in the original Greek*. New York: Harper.

Lill, Anne, transl. (2016). *Iphigeneia Aulises. Iphigeneia tauride juures*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Mair, Gilbert Robinson, ed. (1921). *Aetia, Callimachus and Lycophron*. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons.

Marchant, Edgar Cardew, ed. (1920). *Xenophontis opera omnia, vol. 5*. Oxford: Clarendon Press.

Meineken, August, ed. (1877). *Strabonis Geographica, vol. 1-3*. Leipzig: Teubner.

Murray, Gilbert, ed. (1913). *Euripidis Fabulae, vol. 3*. Oxford: Clarendon Press.

Murray, August Taber, ed. (1919). *The Odyssey, vol. 1-2*. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons.

Murray, August Taber, ed., transl. (1924). *Iliad, Volume I: Books 1-12*. Loeb Classical Library 170. MA: Harvard University Press.

Perrin, Bernadotte, ed. (1914). *Plutarch's Lives, vol. 2*. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Ross, W., D., ed. (1957). *Aristotle's Politica*. Oxford: Clarendon Press.

Spiro, Friedrich, ed. (1903). *Pausaniae Graeciae descriptio, vol. 1-3*. Leipzig: Teubner.

Stephens, Susan, ed., Ayer, Meagan, transl. et al. (2015). *Callimachus: Aetia*. PA: Dickinson College Commentaries.

Storey, Ian C. ed., transl. (2011). *Fragments of Old Comedy, Volume I: Alcaeus to Diocles*. Loeb Classical Library 513. MA: Harvard University Press.

Bibliograafia

Antiigileksikon. (1985). Tõlkinud Lalla Gross, Marje Jõeste, Astrid Kurismaa et al. Tallinn: Valgus.

Bremmer, Jan N. (2013). The agency of Greek and Roman statues. From Homer to Constantine. *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 6, 7-21. Stockholm.

Budin, Stephanie Lynn (2016). Artemis. *Gods and heroes of the ancient world*. New York: Routledge.

Burkert, W., Raffan, J. transl. (1985). Greek religion. Archaic and classical. MA: Blackwell Publishing Ltd; MA: Harvard University Press.

Donohue, A. A. (1988). Xoana and the origins of Greek sculpture. *American Classical Studies*, 15. GA: Scholars Press.

Frazer, James George, Sir (1911). The magic art and the evolutions of kings. *The golden bough*. London: MacMillan and Co.

Gell, Alfred (1998). *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.

Hanfmann, G. M. A. (1957). *Geschichte der griechischen Kunst I*, *Art Bulletin* 39. Läbi Donohue 1988, lk 209.

Larson, Jennifer (2007). *Ancient Greek Cults: A Guide*. New York: Routledge; London: Routledge.

Müller, Valentin (1936). The Beginnings of Monumental Sculpture in Greece. *Metropolitan Museum Studies*, 5, 157–169. <https://www.jstor.org/stable/1522807> (Kasutatud 28.05.2026).

Nielsen, Inge (2009). *The Sanctuary of Artemis Brauronia: Can Architecture and Iconography Help to Locate the Settings of the Rituals?*

Vikela, Evgenia (2008). The Worship of Artemis in Attica: Cult Places, Rites, Iconography. *Worshipping Women: Ritual and Reality in Classical Athens*, 73–81. New York: Onassis Foundation.

Summary

The theme of this thesis is *The cult image of Artemis Taurica in Ancient Greek cult descriptions*. The aim is to study and compare the vocabulary concerning the cult image of Artemis Taurica as well as vocabulary about bloody and violent rituals in cults of Artemis, where the statue has supposedly resided in. The question of the statue's possible agency has also been discussed (note that for the purposes of this thesis I define *agency* as autonomous actions). This thesis defines the cult image of Artemis Taurica as the statue of Artemis first described by Euripides in his work *Iphigenia in Tauris*, written in the 5th century BC.

The first chapter consists of background information on Artemis as a goddess with a subsection focusing on the bloody aspects of Artemis. I have also written a brief summary of Euripides' works *Iphigenia in Aulis* and *Iphigenia in Tauris* as these are the oldest preserved pieces of literature that concern the Halai cult of Artemis and the Statue of Artemis Taurica. In the second chapter I have given a brief history of cult images in Ancient Greece.

The second part of this thesis consists of an analysis of the texts from six ancient sources concerning cults of Artemis that practice violent rituals. For these sources I used texts from Euripides, Pausanias, Plutarch, Strabo, Xenophon and the Suda lexicon. In order to analyze the vocabulary I have walked through each author's relevant text(s) and focused on words about the statue and bloody rituals.

Annotatsioon

Käesoleva Bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida ja võrrelda Taurise Artemise kujuga ja veriste kultusriitustega seonduvat sõnavara kuue antiigiautori tekstides ning arutleda kuju võimaliku iseseisva tegevuse küsimuse üle.

Märksõnad: klassikaline filoloogia, Artemis, kultuskujud, kultused, Vana-Kreeka

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Anni Riin Lepik,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose *Taurise Artemise kultuskuju Kreeka kultuste kirjeldustes*, mille juhendajad on Elo-Mall Toomet ja Ivo Volt, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Anni Riin Lepik
28.05.2026